

KRIS I UPPLYSNINGEN

AV BENGT-ÅKE WENNBERG

Dan Gullmander och Gunilla Hummelgård har i valet av tema för Forskarbyns konferens Open 2012 enligt min mening fångat ett mycket signifikant tema för vår tid. De har kallat temat för konferensen "Upp och nervända vär(l)den". Men temat innebär också en utmaning. Jag måste sänka mina mikrofoner ganska djupt ner i det offentliga samtalet för att urskilja källorna till den förvirring de refererar till.

SAMARBETSDYNAMIK AB
Ölsdalen 134, 693 91 Degerfors, telefon 070 590 94 30
Email: bengt-ake.wennberg@samarbetsdynamik.se
<http://www.samarbetsdynamik.se>

Tre forskare och författare som jag genast kommer att tänka på, och som också fångat upp temat, är Isabelle Stengers [1], Elisabeth Roudinesco [2] och Karin Johannesson [3]. Jag skall beröra dem här i början men ägna huvuddelen av artikeln till en fjärde forskare, George Lakoff [4] som skrivit om samma sak i en bok som jag läst om nu i sommar.

Stengers utgår från fysikern Ilya Prigogines försök och konstaterar att de formuleringar av försöksresultaten som han gjort inte som tidigare är strikt avskiljda från humanismen. De kan – och borde – tillämpas också på den biologiska och mänskliga tillvaron. Prigogines arbete är enligt henne en brygga mellan naturvetenskap och humanism. Människan och det biologiska livet behöver inte längre ses som något undantag. Förståelsen av människan och hennes sociala liv bör enligt Stengers istället ha en central plats i vår förståelse av världen. Människan och naturen är ett.

Roudinesco konstaterar att hela vår tankeapparat och den logik som vi hämtat från upplysningstiden numera spelat ut sin roll. När vi tänker och argumenterar, som vi brukar tänka och argumentera, om de skeenden där människan själv är inblandad blir handlandet och tänkandet "perverst".

Roudinesco använder då en betydelse av begreppet perversion som kommer från 1800-talet där "*perverti*" betyder en fördärvad person med anomalier och avvikelser. "*Pervertere*" betyder att återvända, att vända upp och ner och att "invertera", men också att undergräva och begå excesser. Den som är drabbad av "*perversitas*" har en vilja att förstöra, att förstöra sig själv, att avsiktligt orsaka sig själv skada och att begå onda handlingar. Roudinesco finner således dominerande drag av perversion – sådant som kan förgöra mänskligheten – i de samtal och handlingar som präglar vår tid. För mig är det exakt det intryck jag får av Dannes och Gunillas formulering "Upp och nedvända vär(l)den"

Johannesson konstaterar från sin horisont att vårt samhälle präglas av *anomi*. Ordet *anomi* är sammansatt av grekiskans *a*, icke, och *nomos*, lag. Det är ett tillstånd som av människorna upplevs som laglöst och regellöst och som därför präglas av desorientering och förvirring. Detta tillstånd är enligt henne en följd av samhällets brist på ett sammanhållande normsystem som i sin tur hänger samman med de förändringar som också Stengers och Roudinesco observerar.

Den helt centrala utgångspunkten i Johannissons resonemang är att samhällets mentala tillstånd överförs på individen. I det anomiska samhället driver människan omkring i en ogenomskinlig verklighet. Sociala och moraliska normer är motstridiga, oklara eller obefintliga. Hennes känslor och sinnestillstånd präglas av otillfredsställelse och obestämd vrede, känslor som riktas mot henne själv, mot andra eller mot samhället och mot livet i allmänhet. Det är inte kul. Jag får för mig att många således kan tro att de lider av något neurologiskt fel när vi egentligen står inför en intellektuellt krävande uppgift. Jag drabbas ofta själv av samma tanke.

Jag har i denna artikel lyft upp just de första tre forskarna och författarna främst för att jag tycker att de illustrerar min tolkning av konferensens tema. Jag skall emellertid i fortsättningen av denna artikel helt ägna mig åt en fjärde forskare som uppmärksammat samma problem, nämligen George Lakoff. Jag tror att hans tankar kan vara av värde för våra överläggningar på konferensen.

Lakoff är semantiker och har grubblat över varför demokraterna och de progressiva i USA förlorar i inflytande i förhållande till republikanerna och de konservativa. Man kanske bör hålla i minnet att han skrev sin bok under Bush-administrationens tid. Men jag tror trots allt att inte så mycket förändrats under Obama. Kampen pågår.

Det allvarliga i den politiska förändringen mot ett allt mer republikanskt tänkande är enligt Lakoff att amerikanerna därigenom allt mer avlägsnar sig från de ideal och värden som präglar deras konstitution och som man hållit levande sedan nationen föddes. De vackra orden och talen riskerar att bli ett hyckleri. Lakoff konstaterar precis som Roudinesco att situationen är allvarlig. De nationella värdena håller osynligt på att perverteras. Precis som Roudinesco refererar han till att debatten i USA följer resonemangsmönster från upplysningstiden – men som numera är föråldrade.

Lakoff börjar med att beskriva vad progressiva demokrater ser som naturliga värderingar och strategier för det demokratiska samtalet. Det vill säga värderingar och strategier som är hämtade från upplysningens föreställningsvärld. Jag blir något tagen på sängen av att beskrivningen så väl inte bara stämmer på USA:s demokrater utan också på mig. Jag tillhör alltså själv den grupp Lakoff vänder sig till med sin bok. Alltså alla vi som ser oss som representanter för och kämpar för Upplysningstidens ideal. Han har ett stycke i sin bok som jag tycker är värt att återge. Det är en av mig gjord något ytlig och förvrängd översättning men det är så som jag har läst det.

Vi känner oss förpliktigade att bygga våra resonemang – och därmed också våra strategier för att övertyga andra – på fakta, på sanningar och på logik. Vårt ideal är att öka kunskapen om viktiga frågor i samhället, det vill säga informera andra som är okunniga om dessa frågor om hur det förhåller sig. Fakta skall göra susen.

Vi ser oss i dessa aktiviteter som förespråkare för en viktig kunskap och för sådana överenskommelser som hedrar denna. Vi försöker att undvika att förnärliga de som är okunniga om det vi tror oss veta. Detta kräver tålamod och styrka. Vi försöker istället föra fram vårt budskap om och om igen på alla möjliga sätt, vilket kräver en enorm uthållighet och påhittighet.

Våra "motståndare" säger att vi är flummiga eftersom de inte förstår oss, men vi känner oss innerst inne alls inte flummiga, eftersom vi anser oss ha fakta, sanning och logik på vår sida.

Lakoff påpekar att det problem vi konfronteras med är att våra motparter, vilka de än är, inte anser sig behöva ansluta sig till de grundvärderingar vi bygger resonemangen på. Kunskap som sådan, och om ditten och datten, är inte viktig i deras vardag. De anser det alltför komplicerat och arbetsamt att sätta sig in i de frågor vi tar upp. De har inte tid. Hjärnan skulle gå varm. Den demokratiska dialogen är för dem inte längre viktig.

Det tråkiga för oss är att Lakoff visar att våra motparter har sakligt rätt. De strategier vi följer i vår kommunikation leder inte till större klarhet utan bara till fler konflikter och motsägelser. Att ansluta till våra grundvärderingar är då bara dumt. Lakoff visar övertydligt i sin bok "The Political Mind" [4] att den tid är förbi då upplysningstidens strategier och värderingar för ett effektivt meningsutbyte var relevanta.

Lakoff visar på att våra grundvärderingar bygger på en föråldrad bild – framsprungen ur upplysningstiden – av hur vår hjärna fungerar. Vi måste nu anpassa oss och det demokratiska samtalet till vad vi i dag vet om hur den mänskliga hjärnan och hur vår språk-användning faktiskt fungerar. Lakoff skriver – "Du kan inte förstå det tjugonde årtusendet med en 1800-talshjärna".

Lakoff är således tydlig med att ett nytt språk – eller språkande – måste till om vi skall kunna forma en demokratisk dialog som passar vad vi i dag vet om hjärnan och vår natur. Men eftersom detta nya språk ännu inte är etablerat, och det gamla inte duger, så kan våra motparter luta sig mot en helt godtycklig argumentation, bara de får gehör från de många som inte kan avslöja bristerna i logiken. Lakoff menar att förnuftiga resonemang nu och i framtiden är viktigare än någonsin, men om vi inte gemensamt förstår hur hjärnan och språket faktiskt fungerar kan vi skrika oss blåa i ansiktet utan att det vi säger får någon betydelse.

Ökad betydelse för språket

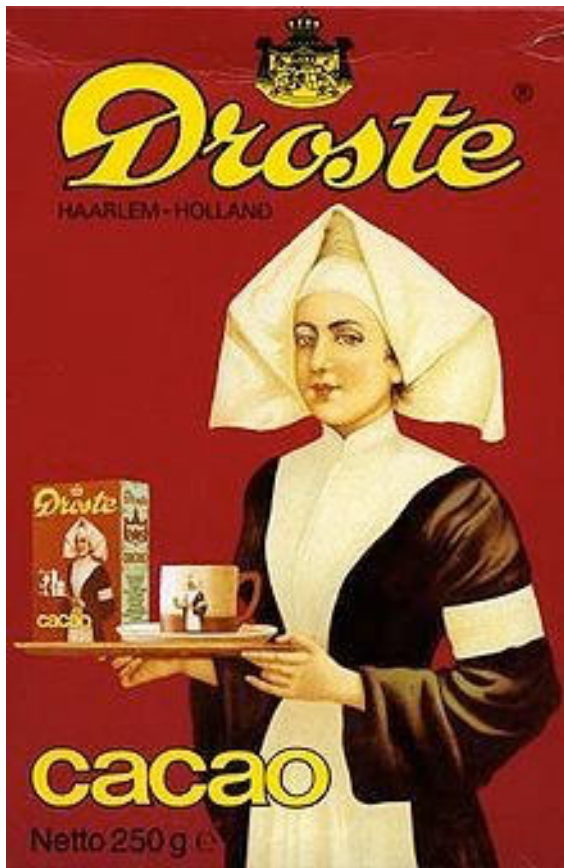
Det finns en ny variabel i resonemangen som inte var lika aktuell under upplysningstiden – nämligen språket självt. Ett viktigt skäl till att dessa fyra forskare och författare upptäckt att upplysningstidens föreställningar visat sig vara otillräckliga är att de alla utgår från det som kallas teorin för *kollektivt handlande*. Här skiljer de sig från upplysningstidens tänkare. Dessa utgick istället ensidigt från den gamla grekiska atomteorin. Det vill säga att naturen bestod av fristående element som agerade självständigt och oberoende av varandra efter bestämda principer och lagar.

Det fanns enligt dem en bestämd och universell och tidoberoende verklighet. De system av mindre element som observerades var stabila och i balans. De kunde beskrivas som en syntes av delarnas individuella egenskaper och vissa modeller och principer som förklarade hur de förhöll sig till varandra. Denna grundtanke firar i dag triumfer genom upptäckten av Higgs partikel.

Kollektivt handlande är emellertid något annat än ett konglomerat av individer som befinner sig i jämvikt gentemot varandra. I det kollektiva handlandet är de enskilda individerna förbundna med varandra i fält av information. Att detta är en rimlig tanke, också på mikronivån, är numera bekräftat av kvantteorin. Försök har visat att hos en elektron som delas tycks de två delarna ha information om varandras existens trots att de är fysiskt åtskilda. Detta är obegripligt om man tänker i termer av traditionell fysik.

Jag, som också är intresserad av kvantfysik, har emellertid funnit att det enklaste sättet att förstå detta kvantmekaniska resonemang paradoxalt nog är att referera till människans existens som flockdjur. Jag har alltså vänt fram och bak på teoribyggnaden och använder min förståelse av människan för att med hjälp av denna begripa kvantfysiken. Jag tycker att jag då går i Isabelle Stengers forspår.

Teorin om kollektivt handlande säger att vi människor inte enbart väljer att handla utifrån egna preferenser. Vi väljer därutöver – och kanske främst – att handla utifrån *hur vi tror* att övriga människor som vi på olika sätt känner till och som vi är beroende av kommer att handla. Vi skulle inte kunna ha sådana konkreta föreställningar om varandra om vi inte – på samma sätt som de två delarna av elektronen – var förbundna med varandra i en osynlig väv av information.

Existensen av denna osynliga väv går att förstå från vår mänskliga horisont även om den i sin konkretisering har ett mycket komplext och för oss som enskilda individer obegripligt mönster.

Så här tänker jag. Var och en av oss är medveten om att var och en av de andra kommer att handla utifrån *hur de tror* att var och en av de andra *tror* att andra i sin tur kommer att handla osv.

Det är som att se sig själv se i en spegel i en spegel i all oändlighet. Denna princip brukar kallas rekursion och är en av naturens stora under. Principen tycks vara ansvarig för livets reproduktion och utveckling.

För att undvika att tankemässigt bli överväldigade av denna komplexitet brukar vi i vardagen förenkla resonemangen och reducera komplexiteten till frågor om *identitet och identifiering*.

Det är också genom att se svaren som ett uttryck för identitet och identifiering som jag tolkat de värderingsundersökningar som gjorts av Inglehart och Welzel i deras World Value Survey.

Det verktyg som gör en koppling mellan tro och handling möjlig, som skapar vår identitet, och som därmed formar vårt handlande, är språket. Så här ser jag på det.

Språkets egenheter

Språket utgår från alla former av mänskliga uttryck som vi som människor kan identifiera oss med och känna igen utifrån oss själva. Det har visat sig att vi har så kallade "mirror cells" i hjärnan som gör att vi mentalt kan återskapa rörelser, scenerier, känslor etc. som vi ser, hör, känner och upplever. Språket är i grunden kopplat till sådana upplevelser och sinneintryck. Språket – eller språkandet – är således inte bara uttrycken och orden vi använder. Det är dessutom den väv som drömmar och visioner görs av och som därför formar våra föreställningar om vår framtid.

Ordet "språk" är ett substantiv. Men språkhandlingen är något som görs. Språkandet är en gemensam och ömsesidig handling som hjälper oss att identifiera oss med och förstå andra människor. Språkandet styr vår sociala tillvaro. Språket och språkandet gör det möjligt att se vad andra ser, uppleva vad andra upplever, oroas av vad andra oroas av och glädjas åt vad andra gläds åt. Det språkliga utbytet är förutsättningen för att vi på djupet skall förstå, anpassa oss till och påverka andra människor och därmed också kunna påverka den sociala situation vi befinner oss i.

När vi människor konfronteras med allt fler andra människor och blir allt mer beroende av varandra blir därför språket och språkanvändningen allt viktigare. Därmed ökar också betydelsen av förstå och använda sig av retorik, semantik och logik. Detta är de författare jag hänvisat till numera eniga om. Genom att studera språket och människans språkanvändning har de kommit fram till sin förståelse av dagens kris.

Framing

Ett viktigt begrepp hos George Lakoff, som är den fjärde författaren jag vill behandla, är "frame" eller "framing". Det betyder ordagrant "ram" eller "inramning". Lakoff syftar med "framing" på att man i ett samtal kan ge det en sådan språklig inramning och struktur att bara vissa åsikter och erfarenheter kan uttryckas.

Lakoff hävdar således att republikanerna i USA skapar en sådan inramning av debatten att de demokratiska åsikterna inte får plats eller kan tas på allvar. De progressiva demokraterna, å sin sida, hävdar enligt sina värderingar att man inte skall konfrontera motståndarna på samma låga känslomässiga plan som de andra använder. De skall främst konfronteras med "sakliga argument". Demokraterna förlorar därmed debatterna.

En "frame" är inte bara en statisk ram. Den riktar sig som en pil mot framtiden och gör att resonemanget leder till att vissa bestämda slutsatser och värderingar blir rimligare än andra. I Lakoffs värld gör således en viss "framing" att de republikanska resonemangen blir mer godtagbara hos opinionen, trots sina uppenbara faktafel och motsägelser, än de progressiva. Lakoff fullföljer i boken dessa resonemang med att försöka beskriva hur "frames" är inarbetade i hjärnan och att de därför är ett fysiskt faktum, som inte så lätt kan ändras. Att "få någon" att inom en "frame" tänka annorlunda än denna gör är enligt Lakoff vanligen ett omöjligt företag. Lakoffs råd är därför - "Byt Frame! Skapa en ny om Du kan!"

Förekomsten av "frames" är därför något mycket mer fundamentalt och djupt mänskligt än det kan tyckas när man först läser Lakoff. "Frames" ingår uppenbarligen i det fält av information vi är födda in i och lever med. Att bryta en "frame" handlar inte bara om att vara bättre på retorik och formulera sina samtal och påståenden på ett annat sätt än man brukar. Det handlar enligt Lakoff främst om att på djupet förstå hur hjärnan är konstruerad och har utvecklats. "Frames" ändrar man inte. De finns, vare sig vi vill det eller inte.

Detta är inte så lätt att förstå - är människan inte fri att tänka och att välja som hon behagar? För att göra bilden klar för mig har jag därför skaffat mig en egen förklaring av vad det handlar om.

Semantikens inneboende logik

1832, strax innan han dog i en duell, meddelade den unge franske matematikern Evariste Galois i ett brev till en vän sin upptäckt av gruppteorin.

Galois hade upptäckt att vissa matematiska satser och bevis, trots att de var helt skilda från varandra, tycktes ha en grundläggande struktur gemensam. Han kunde dela in dessa satser och formler i grupper som var för sig hade samma grundläggande egenskaper och strukturer gemensamma.

De som fanns i samma grupp hade samma inneboende logik i sina relationer till varandra – en frame – som inte var uppenbar när man ytligt studerade och använde sig av formlerna. Det fanns flera sådana grupper som hade helt olika struktur och logik. De olika

logikerna var separerade. De kunde inte sammanblandas. Blandade man dem samman blev resultatet meningslöst. Just denna tanke användes senare när man med hjälp av periodiska systemet kunde identifiera allt fler nya grundämnen. Det är också samma insikter om förekomsten av en sådan underliggande och stabil struktur som numera hjälpt till att formulera tanken på en Higgs partikel.

Vad som i detta sammanhang är intressant är att Galois inte bara upptäckte en egenskap hos matematikens "natur". Vad han egentligen upptäckte var en egenskap hos den mänskliga hjärnan. Matematiken finns ju inte i naturen. Den är språkliga och mentala beteckningar som människan använder sig av och som därför avspeglar hur hon tänker. Den egenskap som Galois upptäckte var således att vi har en tendens att tänka utifrån "frames". Varje frame har en underliggande och inbyggd struktur som formar dess "logik". Detta gäller också det språk vi använder.

Lakoff kopplar språkets metaforer och berättelser till dessa "frames". Varje användning av ett ord eller berättelse blir begriplig genom att den refererar till och ingår i en redan utarbetad och förberedd "frame" i hjärnan. Användningen av narratives och metaforer blir därmed enligt Lakoff en strategi för att i samtalet knyta an till i hjärnan redan inarbetade "frames".

Bush talade exempelvis om "kriget mot terrorn". Detta var ett uttalande som i ett slag förändrade debatten om de åtgärder som i fredstid kunde användas mot terrorister och stater som betecknades som terroristiska. Man kunde plötsligt följa krigets logik utan den krigsförklaring och andra demokratiska överläggningar som sedan länge begränsat användningen av våld inom och mellan stater.

Upplysningstidens vanföreställningar enligt Lakoff

Vi är medvetna och vet vad vi tänker

Under upplysningstiden utgick man från att språket kom utifrån. Det programmerade hjärnan. Den logik som dessa program använde sig av formade sedan handlandet. Medvetandet stod i fokus. Genom att bli medveten om hur man tänker och känner så kunde man enligt upplysningstidens tänkare handla mer rationellt och målinriktat och lura det omedvetna. Genom att "bli medveten" kan man lättare formulera sina tankar och på olika sätt förmedla dem till andra och därigenom påverka sin situation.

Enligt Lakoff så visar hjärnforskningen att detta påstående inte är sant. Huvuddelen av våra beslut är tagna innan vi är medvetna om det och kan formulera dem. Det mesta av vårt tänkande är helt och hållet omedvetet. Det har formats löpande genom sinnesintryck, kroppsupplevelser och kontakt med andra människor. Vi kan bara komma åt det reflexivt – det vill säga genom att i efterhand, och med hjälp av andra, studera vårt beteende och våra resonemang. Den medvetenhet som vi hoppas andra skall ha, har de alltså inte. Därför kan vi ofta inte mötas i våra samtal.

Sanningen är universell

Under upplysningstiden utgick man från att det fanns en bestämd och given yttre verklighet som kunde beskrivas genom samtal och analyser. En sådan tanke medför att man också föreställer sig att alla, om bara resonemangen var kloka och vältänkta, skulle komma fram till samma bild, samma slutsatser och samma bedömningar. Genom att våra hjärnor är så olika, genom att vi alla står i för oss unika situationer och eftersom både den fysiska och den sociala världen ständigt förändras så är detta en totalt orealistisk tanke. Det hindrar inte att vi kan komma överens om hur vi gemensamt skall se på världen men ingen kan hävda att en viss bild är absolut sann och skall gälla för alla.

Känslor står i vägen för rationellt tänkande och resonerande

Upplysningstidens ideal var att resonemang skulle vara opersonliga och objektiva. Känslor skulle hållas undan och inte påverka logiken. Vi vet nu att detta är omöjligt, orealistiskt och farligt. De mest bestialiska dåden i mänsklighetens historia har gjorts av människor som förträngt sin empatiska förmåga.

Lakoff hänvisar istället till att en av de egenskaper som gör människan till ett flockdjur, och som sannolikt dessutom är grunden för livet i universum, är förmågan till empati. Empati är således inte en kognitiv egenskap utan en känslomässig beredskap att förstå sin omvärld. Enligt Lakoff är därför känslor inte något som skall hållas undan. De är istället själva grunden för de samtal och analyser vi måste göra med varandra om vår gemensamma situation.

Resonemang bör vara logiska

Upplysningstiden hävdade att resonemang skulle vara logiska, alltså i överensstämmelse med formell logik. Lakoff har med sin teori om "frames" visat att det finns många olika "logiker" vi lärt oss använda och att de som vi lärt oss genom berättelser och metaforer ofta är mer betydelsefulla för vårt handlande och upplevelser än slutsatser som dras med hjälp av formell logik.

Överläggningar bör vara icke emotionella

Upplysningstiden hävdade att resonemang helst skulle vara fria från emotioner och passioner. När man är upprörd kunde man enligt dem inte resonera sansat och logiskt. Lakoff påpekar emellertid att samtal utan passioner och emotioner också saknar betydelse för de som deltar. De som fångas av denna strategi blir språkliga robotar som förverkligar redan förutbestämda och inarbetade resonemang och "frames". Först med känslan som vapen kan man påverka och formulera det som tidigare inte kunnat påverkas och formuleras.

Överläggningar bör vara värdeneutrala

Upplysningstiden var tolerant när det gällde värderingar. Resonemang skulle fungera oberoende av vilka värderingar var och en skulle kunna ha. De skulle därför vara värdeneutrala, Den "objektiva" verkligheten skulle bestämma det rätta handlandet. Lakoff hävdar att våra faktiska värderingar grundar sig i den empatiska känslan. De växer fram ur tradition, erfarenhet och gemensamma överväganden. Den amerikanska konstitutionen är således inte en produkt av en isolerad, opersonlig och objektiv analys. Den växte fram ur de känslor som fanns då nationen bildades.

Intressebaserade, dvs. resonemang skall vara till "nytta"

Upplysningstiden var en tid då man såg möjligheten att med kunskapens hjälp skapa ett större välstånd. Kunskap skulle därför vara till nytta. Resonemang och överväganden skulle stödja människors intressen och avsikter. Lakoff visar att denna inställning för många människor inte upplevs som naturlig. Inom den progressiva rörelsen är det lika viktigt att stödja och hjälpa andra och att uppoffra sig för att förbättra "det gemensamma". Detta är också uppenbarligen mer i enlighet med människans natur som flockvarelse. Nyttomotivet visar sig i de flesta fall vara irrelevant. Glädjen ligger i att utveckla den mänskliga förmågan och förståelsen för sin värld.

Logiken skall vara ordagrann

Upplysningstiden var besatt av definitioner. Det skulle finnas en direkt och otvetydig koppling mellan begrepp och fenomen. Utan en sådan koppling kunde det observerade inte hanteras i olika analyser, beräkningar, slutsatser och bevis. Vi återfinner denna faibles för kvantitativa data i alla de opinions- och marknadsundersökningar som görs. Lakoffs referens till den språkliga logiken i narratives, metaforer och metonymer visar att en sådan användning av begrepp och språk är onaturlig. Det är naturligt att inte veta vad som menas om man inte fått detta bekräftat i samtal eller andra språkliga utbyten. Den enkla och otvetydiga innebörd av begrepp och ord som upplysningstiden såg som ett ideal går inte att åstadkomma.

I förvirringens öga

Vägen ut ur denna förvirring är enligt Lakoff är att lära sig använda språket som det kan och bör användas för att upprätthålla den demokrati vi alla tror på som möjlig. Lakoff ger en mängd förslag och exempel som jag inte skall gå in på här. Min egen ståndpunkt är att det till stor del handlar om att bryta den hierarkiska grammatik som vi vant oss vid att använda och istället bygga på vår unika sociala mänsklighet, men en sådan analys får anstå till en annan artikel.

Referenser

- [1] Benvenuto S (1995): Two Interviews with Isabelle Stengers - Part 1. Time and the Plurality of Sciences. I Journal of European Psychoanalysis. 1995;1: s 85-104.
- [2] Roudinesco E (2010): Upplysningen och dess perversion i Västerlandet. Psykoanalytisk Tid/Skrift 2010: 30-31, s 13-22.
- [3] Johannisson K (2007): Anomi – en diagnos på vår samtid. ALBA.NU Artikel 2007-12-13.
- [4] Lakoff G (2008): The Political Mind – Why You Can't Understand 21st-Century American Politics with an 18th-Century Brain.